

Z kroniki naukowej

STOSUNKI POLSKO-ŻYDOWSKIE PODZAS II WOJNY ŚWIATOWEJ

Jedenasty wykład z cyklu „O tym się nie mówi...” zorganizowany przez Koło Naukowe Badaczy Białych Płam oraz Instytut Historii i Archiwistyki UMK odbył się 29 listopada 2018 r. na Wydziale Nauk Historycznych UMK. Gościem spotkania była dr Martyna Grądzka-Rejak, której wystąpienie pt. *Stosunki polsko-żydowskie podczas II wojny światowej* po raz pierwszy w historii cyklu przyjęło formę dialogu moderowanego przez mgr Alicję Bartnicką, współopiekun Koła. Wydarzenie spotkało się z znacznym zainteresowaniem ze strony wykładowców, studentów, a także uczniów szkół ponadgimnazjalnych.

Martyna Grądzka-Rejak – historyczka, judaistka i edukatorka, jest absolwentką Instytutu Historii Uniwersytetu Pedagogicznego im. KEN w Krakowie oraz Katedry Judaistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Obecnie pracuje w Biurze Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. Jej zainteresowania badawcze obejmują historię i kulturę społeczności żydowskiej w Polsce, problematykę *Holocaustu* ze szczególnym uwzględnieniem zagłady Żydów krakowskich, a ponadto historię kobiet, mniejszości narodowych i etnicznych oraz życie codzienne w czasie II wojny światowej. Jest autorką i współautorką kilku znaczących publikacji¹. Ponadto podejmuje szeroko zakrojoną działalność popularyzatorską i edukacyjną dotyczącą nauczania o antysemityzmie, *Holocaustie* i kultywowaniu pamięci o nim.

Celem toruńskiego wystąpienia była merytoryczna rozmowa o kontrowersjach wokół relacji Polaków i Żydów w tragicznym dla obu społeczności okresie I poł. XX w. oraz charakterystyka przyczyn ich powstania. Punktem wyjścia dla dyskusji był rys stosunków polsko-żydowskich w okresie istnienia II RP. Przypomniano, że w dwudziestoleciu międzywojennym Żydzi stanowili 10% ludności Rzeczypospolitej, tj. 3,3 mln na 33 mln mieszkańców we wrześniu 1939 r. Prelegentka podkreśliła z jednej strony rozkwit kultury żydowskiej w Polsce, rozwój gospodarczy ca-

---

¹ M. Grądzka-Rejak, *Przerwane dzieciństwo. Losy dzieci Żydowskiego Domu Sierot przy ul. Dietla 64 w Krakowie podczas okupacji niemieckiej*, Kraków 2012; *Eadem, Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie 1939-1945*, Kraków 2016; *Bić takiego wroga jak kler. Osoby duchowne i zakonne w miejscach odosobnienia za żelazną kurtyną*, red. M. Grądzka-Rejak, J. Marecki, Kraków 2016; *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Kraków-Katowice-Warszawa 2017; *The Holocaust and Polish-Jewish Relations*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Sitarek, Warszawa 2018.

łej społeczności oraz bogate życie polityczne polskich Żydów zakładających liczne partie, zarówno konserwatywne i ortodoksyjne, jak i socjalizujące, ludowe, a nawet komunistyczne. Z drugiej strony przypominała o negatywnych zjawiskach świadczących o napięciach między obydwoma grupami i braku wzajemnego zrozumienia i tolerancji, jak wykluczanie Żydów z uczelni wyższych (getto ławkowe, *numerus clausus* i *numerus nullus*), internowanie żołnierzy żydowskich w Jabłonnej tuż przed rozpoczęciem bitwy warszawskiej czy zdarzające się w latach 30. pogromy. Ponadto w czasach II RP narodziły się stereotypy wpływające na postrzeganie Żydów przez Polaków w czasie wojny, takie jak przekonanie, że Żydzi są szczególnie przyjaźni komunistom czy mit żydokomuny, światowego spisku Żydów oraz mitów religijnych związanych z fałszywymi przekonaniem o uboju i „mordzie” rytualnym. Nieporozumienia te wynikały po części ze złej woli, ale również hermetyczności kulturowej mniejszości żydowskiej oraz odrębności językowej obu grup. Stwierdzono, że bez zrozumienia specyfiki relacji polsko-żydowskich w dwudziestoleciu międzywojennym nie można omawiać tych samych stosunków w wyjątkowym okresie II wojny światowej, kiedy zarówno zjawiska pozytywne, jak i negatywne uległy znacznemu nasileniu.

Następnym punktem prelekcji było omówienie relacji polsko-żydowskich w czasie okupacji niemieckiej ze szczególnym uwzględnieniem terenów Generalnego Gubernatorstwa. Stale podnoszoną myślą w wywodzie dr Grądzkiej-Rejak było wyraźne rozróżnienie charakteru stosunków między Polakami a Żydami w okresach 1939-1942 oraz 1942-1945, to jest przed oraz po wprowadzeniu przez Niemców „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”, czyli rozpoczęciu Zagłady. Kluczową datą było rozpoczęcie akcji *Reinhardt* (marzec 1942 r., po decyzji, która zapadła na konferencji w Wannsee 20 stycznia 1942 r.), czyli realizacji planu wymordowania niemal 2 mln polskich Żydów. Prelegentka powiązała nasilenie represji wobec mniejszości żydowskiej z intensyfikacją kontaktów między Polakami a ofiarami *Holocaustu*.

Następnie referentka omówiła trzy główne modele postaw Polaków wobec Żydów: pomoc, obojętność oraz szantaż. Podkreśliła, że wszystkie te kategorie występowały w różnych odcieniach, np. pomoc mogła być doraźna lub tymczasowa, lecz mimo to ratująca życie ofiar. Również obojętność mogła przybierać zarówno formę współczucia ofiarom, jak i skrywanej, bądź nie, akceptacji dla ludobójstwa dokonywanego przez okupanta. Mimo braku aktywności postawy osób obojętnych mogły m.in. wpływać na komfort życia Żydów ukrywających się po stronie aryjskiej. Znanne są też przypadki szantażystów i donosicieli, którzy w pojedynczych sytuacjach pomagali Żydom. Choć fakt ten nie zmienia jednoznacznie negatywnej oceny ich działań, zmusza jednak do wielkiej ostrożności w wydawaniu sądów na temat postaw poszczególnych osób, gdyż nie były one jednowymiarowe. Tak pomoc, jak i przemoc miały charakter indywidualny oraz zbiorowy. Do tej drugiej formy należały organizacje pomocowe, takie jak Żegota, oraz instytucje wykonujące rozkazy okupanta w Generalnym Gubernatorstwie m.in. tzw. policja granatowa.

Wiele miejsca poświęcono kwestii źródeł do badań nad *Holocaustem* oraz wyzwań i trudności w ich wykorzystywaniu. Prelegentka posłużyła się przykładami źró-

del: dokumentów administracyjnych gett w Krakowie i Łodzi, relacjami osobistymi i pamiętnikami z czasów okupacji, dokumentami postępowań karnych wytoczonych po wojnie zbrodniarzom hitlerowskiemu, czyli tzw. sierpniówkami, czy archiwaliami kościelnymi. Za najważniejsze dla badania relacji polsko-żydowskich Grądzka-Rejak uznała relacje osób ocalałych z Zagłady oraz dokumentację wniosków osób starających się o uzyskanie tytułu Sprawiedliwy wśród Narodów Świata. Na szczególnie podkreślenie zasłużyły relacje Żydowskiego Instytutu Historycznego z lat 1944-1947, które powstawały na podstawie obszernych i szczegółowych kwestionariuszy Żydowskiej Komisji Historycznej. Wśród 7 tys. zebranych relacji znajdują się wspomnienia zarówno ocalałych, jak i Polaków udzielających im pomocy. Zalecenia pochodzącego z 1945 r. kwestionariusza obejmowały okazywanie empatii i cierpliwości wobec świadków, zakaz wywierania przymusu i jakichkolwiek sugestii w stosunku do nich oraz oddzielnego traktowania dzieci, członków grup konspiracyjnych czy więźniów obozów koncentracyjnych. Świadków każdorazowo pytano o życie ich społeczności przed wojną, warunki mieszkaniowe i aprowizacyjne, wykonywaną pracę oraz relacje z sąsiadami, doświadczone represje i zbrodnie okupanta. Te unikalne źródła pozwoliły zarejestrować wiele historii związanych zarówno ze wsparciem udzielanym Żydom przez Polaków oraz z konfliktami między dwiema społecznościami.

Niemal godzinna dyskusja stanowiła uzupełnienie wystąpienia, a poruszono w niej m.in. kwestie identyfikacji Żydów z odrodzonym państwem polskim, związków mniejszości żydowskiej z komunistami i Związkiem Sowieckim. Ponadto obszernie omówiono zagadnienia, które nie dość wyraźnie wybrzmiały w pierwszej części spotkania, takie jak stopień znajomości żydowskiej kultury i obyczajów wśród ludności polskiej oraz głębię relacji obu społeczności, a także sprawstwo Polaków i ich współudział w Zagładzie poprzez donosicielstwo, szmalcownictwo i szantaż oraz proporcje liczby ratujących Żydów i denuncjatorów do obojętnej większości społeczeństwa. Szeroko scharakteryzowano udział w Zagładzie polskich instytucji posługując się przykładem Policji Polskiej Generalnego Gubernatorstwa. Wytknięto też brak precyzji liczb oraz szacunków, którymi posługują się badacze, zwłaszcza znaczące rozbieżności w szacowaniu liczby osób zaangażowanych w pomoc ofiarom *Holocaustu*. Zadano również pytania o różnice pomiędzy polskim a zachodnioeuropejskim sposobem badania *Holocaustu*. Zauważono, że znaczna część monografii powstających w Polsce, mimo ich wysokiego poziomu merytorycznego, nie jest odnotowywana w europejskim dyskursie naukowym, podczas gdy inne mają status pozycji obowiązkowych w bibliografii każdej nowej pracy. Padły również pytania o motywacje polskich denuncjatorów, wśród których oprócz antysemityzmu wymieniono względy ekonomiczne, otrzymywane od Niemców racje żywności pomagające przetrwać w okupacyjnej rzeczywistości oraz przywłaszczanie mienia pomordowanych. Dyskusję zakończył wniosek o wielość zagadnień związanych z tematyką relacji polsko-żydowskich w XX w., które wciąż nie zostały zbadane i oczekują na uwagę i działania kolejnych pokoleń historyków.

Pytania w dyskusji dotyczyły polskich badań nad *Holocaustem*, a w szczególności recepcji monografii polskich autorów w zachodniej Europie. Prelegentka zosta-

ła zapytana m.in. o ocenę pracy *Sąsiedzi* Jana Tomasza Grossa. A. Bartnicka posłużyła się ponadto przykładem badań nad pracą przymusowych robotnic seksualnych w obozie koncentracyjnym Auschwitz-Birkenau przeprowadzonych przez dr Joannę Ostrowską². Badaczka doświadczyła wielu trudności, takich jak odmowa dostępu do materiału źródłowego zgromadzonego w archiwach, ignorowanie poruszanej przez nią problematyki, czy namawianie do zaprzestania badań wybranej tematyki. Grądzka-Rejak zgodziła się, że tematy tabu i bagatelizowanie badań np. z perspektywy kobiet żydowskich są obecne w polskim dyskursie naukowym. Często jest brak zainteresowania badaczy punktami widzenia takich grup, jak więźniarki obozów koncentracyjnych i traktowanie ich wyłącznie jako części większej całości, bez uwzględnienia specyfiki oraz wyjątkowości ich doświadczeń.

Prelekcja Martynty Grądzkiej-Rejak była jedenastą odsłoną cyklu wykładów kontrowersyjnych „O tym się nie mówi...”, organizowanego nieprzerwanie od 2013 r. Projekt ten powstał jako inicjatywa Koła Naukowego Historii Niemiec, a od 2015 r. jest koordynowany przez Koło Naukowe Badaczy Białych Płam. Jego celem jest podjęcie debaty wokół kwestii często związanych z nieodomówieniami, przeinaczeniami i przekłamaniem w historii, głównie XX w. Wśród dotychczasowych prelegentów znaleźli się m.in.: dr Franziska Zaugg (Szwajcaria), dr hab. Sławomir Cenckiewicz, prof. dr hab. Grzegorz Motyka, dr hab. Krzysztof Szwaagrzyk oraz prof. dr hab. Eugeniusz Cezary Król. W ciągu sześciu lat istnienia pod patronatem Wydziału Nauk Historycznych UMK cykl „O tym się nie mówi...” stał się szeroko rozpoznawalnym wydarzeniem naukowym, przyciągającym licznych pasjonatów historii, nie tylko z Torunia. W listopadzie ubiegłego roku przedsięwzięcie zostało uhonorowane nagrodą II miejsca w kategorii Wydarzenie Naukowe w ogólnopolskim konkursie DOCUP 2018 organizowanym przez Doktoranckie Forum Uniwersytetów Polskich.

Jacek Kosma

---

² Efektem tych badań jest monografia J. Ostrowska, *Przemilczane. Seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej*, Warszawa 2018.